

Krász Lilla

„Miképpen kellessék az egészséget őrízni és becsülni”

Kazinczy Ferenc és orvos barátai

MEDIKALIZÁCIÓ, SZAKOSODÁS ÉS SZAKSZERŰSÖDÉS; kiépülő közegészségügyi és szociális intézményi háló; klinikai medicina, s benne a betegség melletti oktatás beépülése az egyetemi *curriculum*okba; új sebészeti és szülészeti eljárások; himlőoltás mint az első aktív immunizálás megjelenése – ezek azok az új jelenségek, amelyek Kazinczy korának európai és benne a magyarországi medicináját meghatározták. Az orvostudományban valójában már a reneszánsz kora óta jelen volt a kísérletekkel igazolt ismeretek rendszerezésére, gyakorlati alkalmazására való törekvés, a struktúra és a funkció egységének hirdetése különösen az experimentális élettan megalapozásában. Ezen a területen a 18. század nem hozott annyi változást, mint az előző két évszázad, sokkal inkább elmélyítette a *filantrópia*, a személyi és kollektív *higiéne*, a – jelen tanulmány fő címében is jelzett – *prevenció* gondolatát, rendszerezte az addigi elméleti és gyakorlati ismereteket.

A 18. században divatos betegségkonceptiók tekintetében addig soha nem tapasztalt bőség, s ezzel együtt rendkívül megosztott, eklektikus kép rajzolódik ki. A század nagy orvosi iskoláira egyrészt az antik hagyományok ápolása és a pontos betegmegfigyelés, a tünettan és az orvosi gyakorlat, minden elméleti spekuláció elutasítása (az angol Thomas Sydenham, a holland Hermann Boerhaave), vagy a misztikus-mágikus elméleti rendszerekhez való ragaszkodás (a hallei egyetemen egymással vitatkozó két német tudós, Georg Ernst Stahl és Friedrich Hoffmann), illetve a spirituális, az életerőt hangsúlyozó úgynevezett *vitalisztikus tanok* (a svájci Albrecht von Haller, a skót John Brown, a német Christian Wilhelm Hufeland), vagy ezekkel ellentétben – Descartes nyomán – az élettani funkciók mechanikus magyarázata (a francia La Mettrie) volt jellemző. A század második felének nagy természettudományos kutatásai – különösen a mechanika, az elektromosság és a gáztörvények terén elért új ismeretek – paradox módon nem az orvosi gyakorlatot, hanem a klinikai tapasztalattal és kísérletekkel alá nem támasztott spekulatív-elméleti medicina virágzását (például Franz Anton Mesmer állati delejességről szóló teóriája) segítették. Ezt a teóriákban oly gazdag századot a Schelling természetfilozófiáján alapuló romantikus medicina, valamint a paracelsusi hagyományokra támaszkodó homeopátia zárják le.¹

Gyógymódok tekintetében e század ugyanakkor tele volt ókori szerzőkre hivatkozó orvosok sematikus, hatástalan vagy egyenesen káros terápiás eljárásaival, a hippokratész-galénoszi medicina „nedvűrítő” módszereivel. Miközben a tanult,

¹ Vö. NEMES, 2008. 145–180. passim.; ROTHSCUH, 1978. passim.; PORTER, 2003. 246–306.

akadémikus orvosdoktorok ádáz küzdelmet folytattak és szankcionálták a képzetlen, tapasztalati úton működő, kuruzslóknak tekintett gyógyítókat, ők is – hasonlóan lenézett kollégáikhoz – többnyire köptettek, hánytattak, beosztott sebészeikkel klistélyoztattak, eret vágattak.

Az orvostudomány területén a 17. század közepéig a természetrajzi (*Historia Naturalis*) alapokra építő, többé-kevésbé gyakorlatorientált orvoslás tekintetében a vezető szerep a Padova és Bologna egyetemeken működő orvosi fakultásoknak jutott. A harmincéves háborút követő időszakban azután az itáliai egyetemektől ezt a vezető szerepet a holland univerzitások, Franeker, Utrecht, Leiden vették át. A német egyetemek csak a 18. században kezdtek felzárkózni a kontinens vezető orvosi fakultásai mellé. E tekintetben az irányadó az 1694-ben alapított hallei egyetem volt. Az egyetemi orvostudomány modernizációjában a 17. századtól végbement súlyponteltolódásoknak köszönhetően a magyarországi protestáns peregrinusok a 18. század első felétől mindinkább a német egyetemek felé kezdtek orientálódni orvosi oklevél megszerzésének vagy néhány hetes, hónapos tanulmányi utazás céljával. Előbb Halle, majd a század közepétől Göttingen, Jéna, Erlangen egyetemei váltak a legnépszerűbbekké. Az igazi nagy áttörést egész Európa számára a göttingeni egyetem orvosi fakultása jelentette, ahol a korszak kedvelt elméleti rendszereit, a korai romantika spekulatív irányzatait (*mesmerizmus, brownizmus*) hirdető egyetemekkel ellentétben a statisztika tudományára építő gyakorlatorientált képzés valósult meg.

Magyarországon vonatkozásában ezeket a jelenségeket jól reprezentálják tevékenységükkel a Kazinczy Ferenc szűkebb és tágabb baráti köréhez, vagy éppen rokonságához tartozó orvosok. A leghívebb orvos barát kétség kívül Szentgyörgyi József (1765–1832) volt, akivel a széphalmi literátor élete végéig intenzív levelezésben állott. Levelezésük 1802-ben kezdődött egy Debrecenben élő közös ismerős, Spáh Gábor és felesége révén.² Bár a nyelvújítás kérdésében egymással ellentétes álláspontot képviseltek, ez azonban soha nem zavarta meg kapcsolatukat: életük végéig szinte szenvedélyes barátság kötötte őket egymáshoz. Barátságuk mintegy három évtizede alatt, voltak időszakok, amikor naponta váltottak levelet, amelyek mindegyikéből egymás mélységes tisztelete, odaadó szeretete, nyílt őszinteség, méltányosság, s a bizalom tiszta érzése árad. A kapcsolatukra végig jellemző tiszteletet, bensőségességet, érzékeny hangvételt a levelezésükben kölcsönösen használt vissza-visszatérő megszólítási, búcsú-, illetve levélközi formulák is jól tükrözik: „*lelkem/kintsem, kedves/mennyei szívű szeretett barátom*”; „*keresem szorgalmasan szívedhez való közelebbedést*”; „*éljtek szerencsésen édeseim, míg látásodhoz valaha szerencsém leszen*”; „*ölellek tisztelettel, szeretettel, tisztelő barátod*”; „*engedd megölelni magadat teljes szívemből, teljes lelkemből és minden erőmből, örök híved*”. A barát iránt érzett gyengéd érzelmek nyílt kifejezése tekintetében kettejük közül Kazinczy volt az, aki sokszor szinte szenvedélyes szóáradattal magasztalta Szentgyörgyit: „*Te felkent papja vagy az Gráciáknak*”; „*kedves lesz nékem néha az te karjaid közé vetnem magamat, s nagyinak, s szeretetre méltónak gondolni személyemet, minthogy engem nagy és szeretetreméltó ember szeret*”.³

² Spáh Gábor és felesége Kazinczyval levelezett, s Szentgyörgyi betegek voltak. Kazinczy előbb Spáh Gábornéval ismerkedett meg Nagyváradon. A házaspár közvetítésével találkoztak először 1802-ben Debrecenben a Református Kollégium évi vizsgáján. HALMY, 1991. 337–338.

³ KAZINCZY, 1892. 27–28. – Kazinczy Ferenc levele Szentgyörgyi Józsefnek (Érsemlyén, 1803. február 27.).

Az élet minden apró és nagy örömeit, gyötrelmeit, a közéletben elszenvedett sérelmeket, emberi csalódásokat megosztották egymással, döntéshelyzetekben kölcsönösen kikérték egymás véleményét. Fesztelen nyíltsággal írtak leveleikben családi életük legintimebb részleteiről is. 1804 szeptemberében Kazinczy részletesen beszámolt barátjának, miként közölte utólagosan anyjával, hogy megházasodott, s Török Sophie-t vette feleségül.⁴ De ugyanígy Szentgyörgyi számára is Kazinczy jelentette az elsődleges támaszt élete folyamán gyakran elszenvedett családi tragédiák, különösen gyermekei elvesztése idején.⁵ Kazinczy ezt a kezdettől fogva megbonthatatlan barátságot műrokossággal is szorosabbra fűzte 1805-ben, amikor első gyermeke, Iphigenie születésekor Szentgyörgyit kérte fel komaságra: *„Lelkem becses fele! Iphigenie megszületett. Te vagy az első a kinek ezt írom mind háládatosságból példátlan és soha meg nem érdemelhető barátságodért. – Mind az atyai örömmek édes új érzésében ismerve eléggé, melly igen tieid ezek az érzések, mellyekkel lelkem most el van telve. Imádvá szeretett anyja tegnap éjjeli 11 ólta reggeli 4-ig szenvedett. A gyermek ép, nagy és gyönyörű még pedig nem csak az én szemeimnek. Keresztszüléi B[áró] Wesselényi Miklós és az ő nagylelkű felesége, a gyermeket B[áró] Splényi Magdaléna Kisasszony fogja a keresztvíz alá nyújtani. Te pedig édes Szentgyörgyim kedves hitveseddel Komáknak vagytok megkérve. Fűzze össze lelkünket ez az actus újabb lánczokkal minthogy szorosabbra fűzethetniek lehetetlen.”*⁶

Ki is ez a barát, honnan jött és hová jutott el? Életéről fennmaradt naplófeljegyzéseiből és kiterjedt levelezéséből tudunk.⁷ A többgenerációs református lelkészcsaládból származó Szentgyörgyi 1772 és 1787 között alsóbb iskoláit Komáromban, Pozsonyban, Nagykőrösön és Debrecenben abszolválta. A debreceni Református Kollégium elvégzése után még nevelőként ott maradt, majd Ceglédre költözött, ahol három évig a helyi református egyház szolgálatában állt. Innen utazott 1790-ben Jénába, ahol hét szemeszteren át tanult az orvosi fakultáson. Családi háttere arra predesztinálta volna, hogy a teológia fakultásra iratkozzon be. Hogy miért a medicinát választotta, az a fennmaradt forrásokból nem derül ki. Mindenesre a századforduló idején a jénai egyetem orvoskarán a korszak Európa-hírű, iskolateremtő professzorainak óráit látogathatta: többek között az anatómus-sebész Johann Christoph Loder (1753–1832), a mineralógus Johann Georg Lenz (1748–1832), a vitalista betegségkoncepció egyik meghatározó képviselőjeként számon tartott Christoph Wilhelm Hufeland (1762–1836) kurzusait. A már otthonról hozott latin, német, francia nyelvismerete mellett itt tanult meg olaszul és angolul is. Jénai éveit alatt – több más társához hasonlóan – számos német városba elutazott tanulmányi és szakmai kapcsolatteremtési céllal, így többek között Halléba, Göttingenbe, Erlangenbe, Lipszébe. Mindegyik egyetemi városban a kor szokásainak megfelelően ellátogatott az egyetemekhez tartozó kórházakba, s ismerkedni próbált egy-egy szakterület avatott művelőivel, operációkra járt, szüléseket nézett végig. 1794-ben

⁴ KAZINCZY, 1892. 152. – Kazinczy Ferenc levele Szentgyörgyi Józsefnek (Ujfalú, 1804. szeptember 10.).

⁵ Szentgyörgyi Józsefnek összesen hét gyermeke közül mindössze egyetlen Elek nevű fia élte meg a felnőttkort.

⁶ KAZINCZY, 1892. 402–403. – Kazinczy Ferenc levele Szentgyörgyi Józsefnek (Kázmér, 1805. augusztus 8.).

⁷ Szentgyörgyi József naplójából és orvosi tárgyú levelezéséből részleteket közöl HALMY, 1991. és DIÓSADI ELEKES, 1937–38. További kiadatlan leveleit a debreceni Református Kollégium Kézirattára őrzí. Ezek feldolgozásával jelen tanulmány szerzője foglalkozik.

Jénából Bécsbe ment, ahol a Polgári Kórház (*Bürgerspital*) és – a korszakban nem szokványos módon – a Szülőotthon (*Gebährhaus*) gyakornokaként szerezte meg a klinikai jártasságot, majd a bécsi egyetem orvosi fakultásán szigorolt és disputált, valamint itt avatták doktorrá, s ezzel protestánsként Magyarország területére megkapta a gyakorló orvosi működéséhez szükséges licencet. 1795-ben tért haza, s Győrben telepedett le, ahol ifjúkori barátja, Kis János révén előkelő pacientúrára tett szert. Itt házasodott meg, elvette a helyi főjegyző lányát, Sólyom Katalint. 1799-ben, miután meghalt Weszprémi István, Szentgyörgyi elfogadta a Debrecenbe szóló meghívást, s elfoglalta a megüresedett városi tiszti orvosi állást, amelyet haláláig, megszakítás nélkül ő töltött be. Fizetése évi 400 forint volt, ami kezdetben nem volt arra elegendő, hogy gyorsan bővülő, népes családját eltartsa, ezért kosztos diákokat fogadtak. Szakértelme, emberi gesztusai azonban hamar teremtettek körülötte fizetőképes pacientúrákat. Betegei között ott találjuk a báró Vay, gróf Török, a Budaházy, Bárczy családok tagjait. Ő volt Csokonai kezelőorvosa is, akit életének utolsó napjaiban is ápolt s őrzött a halálos ágyánál. Mindamellett élénk társadalmi életet élt, s a város intellektuális rétegével érintkezett. Különösen büszke volt arra, hogy – csakúgy, mint Kazinczyt is – beválasztotta levelező tagjai sorába⁸ az 1797-ben alakult Jénai Mineralógiai Társaság (*Societät für die gesamte Mineralogie*), amely igen sokat tett a modern ásványtani ismeretek terjesztéséért. A társaság védnöke maga Goethe volt, szellemi mozgatója pedig Lenz professzor. A korszakban a mindenséget átfogó természetismeret iránti romantikus érdeklődés az értelmiségi létnek szinte elvárt attribútuma volt. A jénai társaságban éppen ezért orvosokat, tanárokat, írókat, hivatalnokokat egyaránt találunk.⁹

Szentgyörgyi hatalmas energiákat fektetett a himlőoltás debreceni elterjesztésébe, jó példát igyekezett mutatni, amikor saját gyermekeit oltotta be. Ugyanígy a medikalizáció jegyében küzdött a képzetlen gyógyítók sokszínű és igen népes csapata ellen. Egyik Kis Jánoshoz írott levelében felsorolja ki mindenki jelentett a korszak tanult, akadémikus orvosdoktorai és gyógyítói számára komoly konkurenciát: „*Collegatusom igen számos, mert charaltánok, borbélyok, bábák, hóhér, hóhérnék, vénaszszonyok, bővös-bájosok, kenők-fenők, pokolvar-gyógyítók, rontás ellen tudók, füvesaszszonyok és nézők számát egybe tudván tehetem legalább háromszázra.*”¹⁰

Szentgyörgyi levelezéséből pontos képet kaphatunk arról, hogyan is teltek egy korabeli orvos hétköznapjai. Egy 1800-ban öccséhez írott leveléből kiderül, hogy hajnalban már páciensekhez megy, s délig úton van, majd ebéd és kis pihenő után szakvéleményeket, jelentéseket, orvosi leveleket ír, délután 4-kor indul az esti vizitre, ami rendszerint 6-ig is eltart, majd az esti órákat tanulással tölti. Éjszakánként pedig sokszor előfordul, hogy akár két-három alkalommal is felköltik beteghez.¹¹

⁸ BENEDEK, 1942. 21.

⁹ A társaság filozófiájáról bővebben lásd GURKA, 2009. 105–118.

¹⁰ A levelet közli HALMY, 1991. 337.

¹¹ A levelet közli HALMY, 1991. 335–336. Egy későbbi, Kazinczyhoz írott levelében hasonló feszített munkatempóról számolt be, midőn beosztott kollégája, Debrecen város másodfizikusa Zilahi Sámuel beteget jelentett, az ő munkáját is kénytelen volt Szentgyörgyi átvenni: „*meg sokasodott a bajom, hogy nem csak naponként a felkelő nappal indulván, soha a lemenővel haza nem érhettem, hanem még azzal is ritkán dicsekedhettem, hogy három éjszakán egymás után a legsivatagabb fergeteges időkbe ne kellett volna a városnak legtávolabb való részeire is gyalogolnom. Estvéimet, nagy ellankadásaim mellett is, többnyire hivatalbeli irkálás foglalta el, sokszor csak az újság elolvasására napokig rá nem értem, az*

A hatékony orvosi munka mellett Szentgyörgyi doktor maga is foglalkozott írással. Egy tankönyv és református dicséretes szövegei fűződnek nevéhez. Kazinczy volt legfőbb kritikusa, de ez fordítva is igaz: sűrűn küldözgették egymásnak átolvasásra, véleménynyilvánításra a kéziratokat. Szentgyörgyi 1801-ben a debreceni Református Kollégiumtól kapott megbízást iskolai természethistóriai tankönyv írására. A 19 színes metszettel ellátott kézirattal nem egészen két esztendővel később el is készült, s a doktor első dolga volt, hogy a kéziratot átnézésre elküldje barátjának. Kazinczy 1803 áprilisában Kis Jánoshoz írott levelében is igen elismerően nyilatkozott róla: „*Dr Szentgyörgyi egy excellens természeti historiát írt magyarul. Nem, mert barátom munkája, de mert valóban excellens, nem csudálni eléggé. De nem tanácslanám, hogy a szép tudományok körül próbáljon valamit. Annnyira ellensége a Neologismusnak, soloecismusnak, hogy még Kist és engem is vádol ezért. Mi pedig tudjuk, hogy azt cselekedniünk szabad, sőt kell.*”¹² A gazdagon illusztrált munka kollégiumi tankönyvként 1803-ban jelent meg.¹³ Ugyanebben az évben küldött el elbírálás végett Szentgyörgyi Kazinczynak néhány „*morális énekeket és verseket*”.¹⁴ Ezek a versek 1808-ban a megújított református *Énekes könyv*be mint dicséretes kerültek be.¹⁵

Mindemellett Szentgyörgyi volt Kazinczynak és családjának a házi orvosa. Többnyire levélben, a korszakban még „divatos” távgyógyítás útján látta el Szentgyörgyi doktor gyakran betegeskedő barátját hasznos tanácsokkal, de számos alkalommal személyesen is találkoztak Debrecenben. Kazinczy egész életét végigkísérték a kisebb-nagyobb betegségek: aranyér, sárgaság, „forró nyavalya”, tífusz, s ezeken kívül számos apróbb kórság, mint múló gyomorpanaszok, bőrirritációk, kisebb bal esetek okozta zúzódások. Már ezekből a levelekből is kirajzolódik Szentgyörgyi

theatrumnak 19-ik hete, miolta felé sem mehitem, stb. És mind ennyi erőlködéseim mellett, vagynak bizonyos magok előtt nagy érdemű és a világ kerekességét a magok énjéből, mint egy közép pontból mérni szokott urak és asszonyságok, kik, hogy órákig a publicumot és a Nouvelles du jourokat velek nem recensioneálgatom, azzal méltóztatnak vádolni, hogy ki sem beszélhetik előttem magokat s nyavalyájokat. Mások azt nehezítelik, hogy falura hozzájuk nem mehetek, ezt vetvén okul, hogy az idevalók kapnak más doktort is: de kettőn áll a vásár, és nem úgy van az orvoslás állapotja, mint a jó prédikáció, hogy a két esztendő deákocská szájából is meghallgatja örömet az ember: sok függ a beteg bizodalmtól.” KAZINCZY, 1895. 229. – Szentgyörgyi József levele Kazinczy Ferencnek (Debrecen, 1809. február 14.).

¹² KAZINCZY, 1892. 49. – Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak (Érsemlyén, 1803. április 6.). Szentgyörgyi a kéziratot 1803 februárjában küldte el barátjának a következő kéréssel: „*Minap adott szavadon marasztván, küldök aesthetikus törvényszéked elibe készülő munkácskámból vagy száz paragrafust: szoros ítéletedet, kivált a világos, folyó és könnyű előadásra, a Magyarságnak tiszta voltára és propriétására nézve, bizodalmasan kikérvén: az nekem vezetőm, intőm és bizatóm fog lenni igyekezetemnek tökéletességre vitelében.*” KAZINCZY, 1892. 31. – Szentgyörgyi József levele Kazinczy Ferencnek (Debrecen, 1803. február 18.).

¹³ Szentgyörgyi József: *A leg-nevezetesebb természeti dolgok esmérati*. Debrecen, Szigethy Mihály nyomtatta, 1803.

¹⁴ Kazinczy a következőképpen értékelt válaszában: „*Énekeid felől itt mégyen ítéletem. Morális becsekről szállani nem kell. Nemzetem nem ismér jobbakat. Jó benne a versificatio is, egy kis hibácskát kivéve nemely 8 sorú strófában, melyről bővebben írok az ide tett jegyzésben. – Ha pedig ítéletemet úgy kívánod, hogy mondjam, hogy ne szakasszam külön a morált – a versificatiót és – a magyarságot, hanem mondjam-ki, micsoda Total Eindruckot tetted reám, úgy baráti színetlenséggel kimondom, hogy felette jók, nekem felette kedvesek.*” KAZINCZY, 1892. 136. – Kazinczy Ferenc levele Szentgyörgyi Józsefnek (Érsemlyén, 1803. december 29.).

¹⁵ Az 1808-ban megújított *Énekes könyv*ben a Szentgyörgyi által szövegezett dicséretes: 77., 83., 92., 152., 160., 236. A következő, 1952-es kiadásban már csak öt maradt. A máig érvényes 1985-ös kiadásba pedig negyvet vettek be: 253., 281., 499., 504.

orvosi szemlélete, amire leginkább az eklektikus jelzőt használhatjuk. Vonzódott a Hufeland-féle vitalizmushoz, prevenciós medicinához, de – pontosan vezetett betegnaplójának tanúsága szerint – nem álltak távol tőle a spekulatív-romantikus irányzatok sem, mint a brownizmus. Valójában nem igazán volt saját orvosi szemlélete: korának modern irányzatain kívül ő is előszeretettel alkalmazta az antik medicina felülről és alulról tisztító hagyományos eljárásait is.

Kazinczy másik közeli, hűséges orvos barátja a Kassán működő Viczay József (1746–1810)¹⁶ volt, akit 1810-ben, közvetlenül a halála után, éppen egy Szentgyörgyihez írott levelében a debreceni orvossal helyez kvázi egy szintre, mindkettejükéről a legmélyebb emberi tisztelettel nyilatkozva: „*Nem ismerek érdemesebb két embert mint ő és Te*”.¹⁷ Az evangélikus nemesi-polgári közegeből származó Viczay minden bizonnyal külhoni előtanulmányok után 1772. november 8-án iratkozott be a nagyszombati orvosi fakultásra, ahol 1773-ban disputált.¹⁸ A nyelvről mint a betegség kórjelzőjéről írott disszertációját Kassa város sebészeként működő apjának ajánlotta.¹⁹ Tanulmányai végeztével visszatért szülővárosába, ahol egyrészt komoly patientúrával rendelkező gyakorló orvosként tevékenykedett, másrészt élete végéig ő töltötte be a korszakban már komoly tekintélyt és megbecsülést jelentő Torna vármegyei tisztí főorvosi pozíciót.

Kazinczy és Viczay barátságáról nem az egymás közötti levélváltásból tudunk, hanem a széphalmi mesternek a közös ismerősökhöz intézett leveleiből. Ők ketten többnyire személyesen vagy közvetett módon, a közös barátokon keresztül érintkeztek egymással. Kazinczy és Viczay kapcsolatát a 18–19. századforduló időszakára jellemző, bensőséges intellektualizmusban kifejeződő barátság-kultusz²⁰ éllette, s tette igazán személyessé. A szokványos orvos-beteg viszonyon túl,²¹ a szabadkőműves eszmeközösségben megélt szellemi rokonság, a kedves barátról készített portré, egymás gyakori megajándékozása,²² majd a barát halála után a neki

¹⁶ A nagyszombati egyetem orvoskarán benyújtott és megvédett orvostudományi disszertációján a Kazinczy által mindig következetesen Viczay Józsefként emlegetett orvos neve *Kis-Witzay* József alakban szerepel. Lásd *KIS-WITZAY*, 1773. Jelen írásban a Kazinczy-levelezésben megjelenő *Vitzay* alakot használjuk.

¹⁷ *KAZINCZY*, 1896. 493. – Kazinczy Ferenc levele Szentgyörgyi Józsefhez (Széphalom, 1810. június 3.).

¹⁸ Viczay József külhoni előtanulmányairól konkrét adatokkal nem rendelkezünk. Evangélikus vallása miatt, az akkor hatályos előírásoknak megfelelően a nagyszombati jezsuita egyetem orvoskarán nem promoválhatott, hanem csak disputálhatott. Promóciót, azaz doktori fokozatot kizárólag a katolikusok érthették el, a más vallásúak, mivel nem tették le a „szeplőtelen fogantatásra” az esküt, csak licenciátusok lehettek. Az így megszerezett „*litentiati cum juribus doctoralibus*” cím azonban inkább az érzelmek megsértését jelentette, semmint gyakorlati hátrányokat. *De jure* nem zárta ki a protestánsokat a városi és vármegyei tisztí főorvosi hivatalból sem. A megkülönböztetésnek II. József 1784. évben hozott rendelete vetett véget. *DUKA-ZÓLYOMI*, 2005. 273–277.

¹⁹ A disszertációra a legjobb „*simpliciter admissus attamen cum bona spe*” minősítést kapta. Vö. *DUKA-ZÓLYOMI*, 2005. 273. és *DÖRNYEI*, 2005. 292–293.

²⁰ A barátság-kultuszról, a barátság és a 18. századi portréfestészet kapcsolatáról részletesebben lásd *BUZÁSI*, 1984. 212–236.

²¹ Viczay doktor az igen gyakran betegeskedő Kazinczyt többször meggyógyította. 1789 májusában, amikor Kazinczy a Szepességből tért vissza ideglázban szenvedett, s Kassán volt kénytelen időzni, ahol Viczay éjjel-nappal felügyelte barátja állapotát, s háza népével együtt gondoskodott róla. *KAZINCZY*, 1890. 585.

²² 1798 januárjában Kazinczy anyjához és öccséhez címzett leveléből tudjuk, hogy oltani való fát küldött barátjának: „*Ha melegebb lesz az idő, Viczay postán kap egy skatulyácskát, benne körtvélyágak*

kijáró méltó emlékezetről való gondoskodás – mind-mind fontos tartóoszlopai és egyúttal szimbolikus kifejezői voltak ennek a barátságnak. Viczay József alapító tagja volt a Kazinczy apósa, gróf Török Lajos által 1793-ban Kassán alapított Rettenthetetlen Erényhez (*Intrepida Virtutis*) címzett szabadkőműves páholynak, ahol a páholyülésen készített jegyzőkönyvben már 1794-ben helyettes főmesterként szerepelt. A páholytagok között találunk grófokat, bárókat (Gróf Csáky Antal cs. k. kamarás, majd szepesi főispán, Báró Splényi Gábor tábornok), tanárokat, mérnököket, kereskedőket, mesterembereket egyaránt. A szabadkőművesség betiltása után, 1795-től az egykori páholytagok Viczay kassai házának kerti lakában találkoztak, ahol minden valószínűség szerint a páholy iratanyagát is őrizték.²³

Viczay doktor egy nagyobb közösség előtt is szellemi példaképként jelent meg akkor, amikor Kazinczy 1803-ban saját költségén metszetet készíttetett róla. A barát akciójának előzményéről egy Schedius Lajosnak címzett német nyelvű levél tudósít.²⁴ Ebből kiderül, hogy valójában Viczay egyik hűséges betege Kassa szenátusának azt javasolta, hogy a város nagylelkű és hatékony orvosdoktora iránt érzett általános tisztelet, megbecsülés és köszönet jeléül egy arra érdemes festővel készíttessék el a portréját, s azt helyezték el a szenátusi teremben. A portrét végül Kazinczy saját költségén rendelte meg a korszak egyik jó nevű művésztől, Czetter Sámueltól, aki egy Szekeres nevű ismeretlen festő által 1793-ban festett portré alapján metszette ki a doktor képmását. A Viczayról készült metszet másolatait egyébként Kazinczy tágabb ismeretségi körében mintegy az összetartozás és személyesség baráti gesztusaként küldöztette.²⁵

1810-ben, miután Viczay meghalt, Kazinczy megrendült levélben írt Szentgyörgyi Józsefnek a közös barát halálának általa ismert körülményeiről: „*Dr Viczay Kassán 5-a Apr[ilis] holt-meg. Eggy Fejedelemnek sem lehet szebb temetése: A'szegények öszvefutottak házánál 's sírua kísérték a'temetőig kővel megterhelt üres koporsóját, mert hanvai kertjében rejtettek-el titkon, magának kívánsága szerént. Tíz ezer florint] gyűjtetik öszve annak a' helynek, a'hol végre nyugszik, szépítésére. A'Patikában 7000 florint]nál többel adós. Kell e nagyobb dicséret reá? Dr Krüger²⁶ Eperjesről magához hívatta, nem gyógyítani, ugymond, hanem hogy barátjától búcsút vehessen, és neki kimondhassa akarátját, melly szerént holmijával bánnia kell. Kérlek, ne nyújtóztattass ki úgy min a'holtakat szokás, ugymond; mintha csak aludnám, tenyeremet ábrázatom alatt tartva és fél oldalt feköe. Éle-*

lesznek óltani, 's megérdemli ezt a gondoskodást. Vigasztalhatatlan lennék, ha hasztalan volna küldésem.” KAZINCZY, 1891. 425. – Kazinczy Ferenc levele anyjának és öccsének (Tállya, 1798. január 10.).

²³ ABAFI, 1993. 342-349.

²⁴ „*Bei meiner Durchreise in Debreczin theilte ich einen Abdruck der Viczayschen Kupferplatte auch H. Doktor Szentgyörgyi mit, und erzählte ihm zum Lobe meines Freundes unter anderen auch, dass im Senate der Stadt Kaschau durch einen Mann, den Viczay eben vom Tode gerettet, die Motion gemacht wurde, diesem würdigen Manne einen Beweis der öffentl. Dankbarkeit, auf die er so gerechte Ansprüche hat, zu geben [...] es wurde beschlossen, ihn durch einen geschickten Mahler mahlen zu lassen, und das Bild in dem Saale des Senats aufzustellen.*” KAZINCZY, 1892. 75. – Kazinczy Ferenc levele Schedius Lajosnak (Pásztó, 1803. július 23.).

²⁵ 1805-ben Kozma Gergelynek is küldött Kazinczy egy Viczay portrét, amit a hálás címzett levélben köszönt meg: „*Köszönöm alázatosan, hogy a' nagy érdemű Orvos Viczay Úrnak betses képével engemet megajándékozott.*” KAZINCZY, 1892. 251. – Kozma Gergely levele Kazinczy Ferencnek (Szt. Geritze, 1805. június 28.).

²⁶ *Dr Krüger* Ernst Christian Krieger Eperjes város tiszti orvosával azonos.

temben soha sem volt nyugtom: hadd láttassam halva, nyugodni.”²⁷ Viczay 1810-ben bekövetkezett halála után kassai sírja fölé szabadkőműves testvérei kápolnát emeltek. Az egykori páholyülések helyszínén, a kassai ház kertjében helyezték el mellszobrát, amelyre Dessewffy József szövegezte meg a magyar, német és latin nyelvű feliratot.

A harmadik hűséges orvosbarát, a Komáromban tevékenykedő Nagy Sámuel (?–1810), aki ugyanabban az évben halt meg, mint Viczay. Kazinczy Nagy doktorral is igen szívélyes viszonyt ápolt, akit több levelében is „kedves barátom”-ként emleget. Barátságuk és egyúttal levelezésük Nagy Sámuel kezdeményezésére 1793 áprilisában kezdődött, s ő is azon kevesek közé tartozott, aki a fogság évei után sem fordult el Kazinczytól, hanem – Viczayhoz hasonlóan – töretlen jó szívvel és jó akarattal fogadta közeledését.

Nagy Sámuel középiskoláit előbb a pozsonyi líceumban, majd 1788-tól a debreceni Református Kollégiumban végezte. Az 1790-es évek első felében a kollégium könyvtárosa volt, később senior, Csokonai jó barátja, s körének tagja. Ezidőtájt került Kazinczyval is kapcsolatba. 1794-ben, még debreceni könyvtárossága idején, egy karlsruhei gimnáziumi tanár-író Heinrich Sander (1754–1782)²⁸ teológiai munkájának fordítását adta ki. A kötetet Kazinczynak ajánlotta, amire az akkor már jól ismert literátor felettébb büszke volt, s szinte kitörő örömmel értesítette erről Kis János barátját is: „Nagy Sámuel, Bibliothekáriusa a’Kollegyumnak. – De már erről kevélykedve szölok. – Ez a’ szeretreméltó ember Áprilisban írt nekem először, s első levelében az a’kérés vala, hogy engedjem meg néki, hogy ő egy munkáját, Sander v[on] der Weisheit u[nd] Güte Gottes in der Natur (n[ota] b[ene] ő ezt a’Magyar fordításban így nevezi REND A TERMÉSZETBEN²⁹) [...] nekem dedikálhassa. – Maga ez a’ cselekedet már olyan, hogy én ezt az embert szeretném érte, ha mást tisztelt volna is meg dedikációjával, mert én nem személyemet nézem benne, hanem az ő szíve érzékenységét.”³⁰

Nagy Sámuel Bécsben szerzett orvostudományi oklevelet és klinikai gyakorlatát a Polgári Kórházban (*Bürgerspital*) végezte. 1798 és 1799 között több szemesztert töltött a jénai egyetemen is, ahol a matrikulák tanúsága szerint a teológia fakultásra

²⁷ KAZINCZY, 1896. 442. – Kazinczy Ferenc levele Szentgyörgyi Józsefnek (H.n., é.n.). Kazinczy egy másik Szentgyörgyihez címzett levelében azon méltatlankodik, hogy a kassaiak még egyetlen lapban sem emlékeztek meg méltóképpen a város e jeles szülöttéről. Ugyanezen levélből azt is megtudjuk, hogy Viczay nőtlen volt, ezért földi javait orvosdoktor kollégájának fiára hagyta: „Dr Viczay felől hogy az újságokban még nincs emlékezet, nagyon csudálom. Én régen küldtem volna, de azt hittem, hogy Kassai barátjai közül egyik vagy másik megszólal. Felesége nem volt, de a’ fijának Sihulsky nevű Kassai születésű Kassai Doctornak hagyta mind a’ mit hagyhatott.” KAZINCZY, 1896. 493. – Kazinczy Ferenc levele Szentgyörgyi Józsefnek (Széphalom, 1810. június 3.).

²⁸ Heinrich Sander (1754–1782): természettörténet és szónoklattan gimnáziumi tanára, író Karlsruhéban. Előbb Tübingenben tanult teológiát, majd Göttingenben ökonómiát. Népi felvilágosító és tudományos írásai mellett teológiai munkákat is közreadott. Több tudós társaságnak volt tiszteletbeli tagja, személyes jó viszonyban állott Klopstock-kal, Wielanddal, Goethe-vel, Lessinggel.

²⁹ Heinrich Sander munkája végül „Az Istennek jósága és bölcsessége” címmel jelent meg 1794-ben (*Az Istennek jósága és bölcsessége a természetben*. Sander Henrik után. Fordította: Nagy Sámuel. Pozsony és Komárom, 1794.), sőt négy esztendővel később a javított és bővített második kiadás is napvilágot látott Pozsonyban. Az eredeti mű 1778-ban jelent meg Karlsruhéban (Heinrich Sander: *Von der Güte und Weisheit Gottes in der Natur*. Karlsruhe, 1778.).

³⁰ KAZINCZY, 1891. 334. – Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak (Regmecz, 1793. július 27.). Később már orvosként Nagy Sámuel Gessnert is fordított, amely munkához a kor szokásainak megfelelően ő írta az előszót, lásd *Dafnis és az első hajós*. Gesznerből. Fordította: Nagy Sámuel. Pozsony és Komárom, 1797.

iratkozott be,³¹ de minden bizonnyal szorgalmasan látogatta a korszak Európa-hírű természettudós professzorainak (Lenz, Loder vagy Hufeland) óráit. A Jénai Ásványtani Társaság (*Mineralogische Societät*) 15 alapító tagja között Bredeczky Sámuel és Mihalik Dániel mellett ő volt a harmadik magyar, akit azután a tudós társaság tiszteletbeli levelező tagjai sorába választott. A társaság első nyilvános ülését 1799-ben, az egyéves fennállás ünneplésére rendezte meg, amelyen – az ülésen vezetett jegyzőkönyv tanúsága szerint – Nagy Sámuel Magyarország ásványtani történetét ismertette.³²

Amikor 1801-ben visszatért hazájába, szülővárosában, Komáromban telepedett le, ahol élete végéig gyakorló orvosként dolgozott. Nagy Sámuel orvosi működése során igen sokat tett a rá bízott területen élők orvosi felvilágosításáért. Az elsők között volt, aki népszerűsíteni próbálta a himlőoltást: a hatékony meggyőzés és a példaadás jegyében saját gyermekét oltotta be, s ezzel is bizonyította, hogy az oltás fontos és nem veszélyes. A korszak filantróp törekvéseinek egyik szép példaként saját költségén adta ki az *Oltalmazó himlőről* című,³³ az úgynevezett *medicina pastoralis*³⁴ műfajba tartozó orvosi felvilágosító munkáját. A kis, füzeteszerű kiadvány előszavában egyértelműen fogalmazott, amikor kifejtette, hogy a himlőt néhány év alatt ki lehetne irtani Európából, ha a kormányzat az oltást kötelezővé tenné, s a közembert meggyőznék az oltás szükségességéről. Ez a feladat példaadással és tanítással együtt a földesurak, papok kötelessége is, amihez hatékony segítséget próbált nyújtani magyar nyelvű írásával. Azt próbálta bizonyítani, hogy az oltás elkerülhetetlenül szükséges és veszélytelen. A korszakban sok szakembert és nem-szakembert egyaránt intenzíven foglalkoztató kérdésben – hogy tudniillik oltani vagy nem oltani, az oltás halált okoz avagy nem – Nagy Sámuel felvilágosító kiadványában a következő meggyőzési stratégiát alkalmazta: „Az egész béoltás alig okoz nagyobb fájdalmat egy jó bolhacsipésnél. Azonban semmi veszedelemmel sincsen összekötve. Nem csak az, hogy meg nem halhatnak ezen oltalmazó himlőbe az gyermekek, de még csak meg sem betegedhetnek. Millió gyermeket oltottak már bé, és még soha sem volt rá példa, hogy csak egynek is orvosságra lett volna szüksége.”³⁵

A szűken vett szakmai, orvosi problémákon túl az enciklopédikus műveltségű és érdeklődésű Nagy doktor más műfajban is kipróbálta magát. Neki tulajdonítható a franekeri egyetem híres anatómia-sebészet-szülészet-botanika professzora, Petrus Camper (1722–1789) által írott pszichológiai munka „magyar viszonyokra alkalmaztatott” fordítása. A kötetéről, s benne Nagy Sámuel előszaváról Szentgyörgy István Kazinczyhoz írott levelében a következőképpen nyilatkozik: „A’Campe Psychológiátskája belső tapasztaláson fundáltatott. Igen kevés okoskodás van abban. Nagy Sámuel az Előbeszédben egyebet a’gyermek nevelésről nem mond, hanem hogy az Istennek esmeretire a’természet után kell vezetni kezdeni a’gyermeket, úgy vinni tovább

³¹ A jénai egyetemi matrikulák szerint Nagy Sámuel 1797. szeptember 19-én iratkozott be a teológia fakultásra, lásd SZÖGI, 2001. 329.

³² BENEDEK, 1942. 10–11.; 22.

³³ NAGY, 1801.

³⁴ A *medicina pastoralis*-irodalom a 18. század közepétől megjelenő nyomtatott orvosi felvilágosító irodalomnak azon része, amelyet orvosok írtak segédletként, útmutatásként falusi papok, lelkészek számára. A műfajról bővebben lásd DEÁKY, 2002. 224–246.

³⁵ NAGY, 1801. 22.

a' ki jelentetett dolgokra, ezt már sokan tselekedék is."³⁶ Nagy doktort élénken foglalkoztatta a század nagy dilemmája, a test és a lélek kapcsolata, ami a descartes-i dualista szemlélet (test és lélek egyenértékiségének hangsúlyozása) és a vele szöges ellentétben álló La Mettrie-féle iatrofizikai modell (a gondolkodás testi és nem lelki funkciók eredménye) a medicinára is nagy hatást gyakorló ismeretelméletek harcát jelentette. A doktor 1794-ben e tárgyban Kazinczynak hosszas filozófiai fejtegetésekbe bocsátkozó levelet fogalmazott, amelyben azt a kérdést boncolgatta, mi az, ami az emberben gondolkodik, vajon a test, vagy a testtől különböző valóság.³⁷ Nagy Sámuel széles körű műveltségét, mindenre kiterjedő érdeklődését mutatja, hogy több, egymástól eltérő profilú tudós társaság is tagjai sorába választotta. A jénai Mineralógiai Társaságon kívül tagja volt a Péczeli József Mindenés Gyűjteménye körül kialakult irodalmi körnek, a Komáromi Tudós Társaságnak, a Westfáliai Királyi Természetvizsgáló Társaságnak és a Gothai Erdőművelő Társaságnak.

Kazinczy több ízben is igénybe vette barátja orvosi szolgáltatásait. A legemlékezetesebb eset 1803 májusában történt, amikor Tata közelében balesetet szenvedett, s ennek során orra betört és bal karja is megsérült. Egy hetet töltött a helyi fogadóban, ahol a tatai sebész látta el instrukciókkal, s amint egy kicsit felerősödött, átment a szomszédos Komáromba. Itt Nagy doktor, az akkor már hű barát, saját otthonában utókezelte. Kazinczy szokásához híven már Komáromból több, közelebbi, s távolabbi baráthoz, ismerőshöz címzett levelében is kitért szerencsétlenségének részletező történetére.³⁸

Kettejük – nem túl gyakori – levelezésében találunk utalást Nagy Sámuel által használt gyógymódokkal és gyógyító szerekekkel kapcsolatban. A doktor több ízben is kérte barátja segítségét. 1806-ban a komáromi patikust küldte Tokajba, hogy jó bort szerezzen, amit ő azután a betegeknek orvosság gyanánt rendelhet el. Nagy Sámuel levélben kérte Kazinczyt, igazítsa el a gyógyszerészt, hogy valóban becsületes embertől vegye az értékes és drága nedűt, mert náluk Komáromban „*gyalázatos borokat adnak Tokaji bor helyett drága pénzen*”.³⁹

³⁶ KAZINCZY, 1891. 372. – Szentgyörgy István levele Kazinczy Ferenchez (H.n., 1794. augusztus 12.).

³⁷ KAZINCZY, 1891. 331–338. – Nagy Sámuel levele Kazinczy Ferencnek (Debrecen, 1794. február 15.).

³⁸ Az esetet Kazinczy a legrészletesebben Spáh Gábornénak írott levelében taglalta: „*S a' mint ott [Tatán] reggeli 10 órakor ismét székérre ültem, a' Posta loval szekeremet elragadták s' vágatva vittek végig a' Városon. A' Város végén felfordítottak, és szerencsémre kikapván a' két első kereket, vele és a' Postakocsissal jól elmentek, 's a' kocsit velem eggyütt ott hagyták. Az orrom betört, elborította a' vér 's éreztem, hogy a' balkaromnak is nagy baja van. De legelső gondom a'' két szemem volt, ha nem maradtam e vakon az eggyikére. Látván, hogy mind a' kettő épen maradt, felszedtem magamat a' földről minden jajgatás, sőt minden pisszenés nélkül 's meg indultam a' Város felé. A' vér nem csepegett, hanem ömlve omlott az orromból, 's midőn hozzá értem az orromhoz, hallottam az orr nyergében a' megtört porczogók porczogását. [...] Itt [Komáromban] Dr. Nagy Sámuel és Sett [Seth János Komárom vármegye tisztí főorvosa] Urak Pezzl nevű Chirurgussal a' karomat a' legnagyobb szorgalommal meg nézerték, és úgy lették, hogy, hála Istennek, semmi baja sem lessz. Csak Contuziót kapott irtóztató nagyot a' kar. E szerint nem félhetek, hogy karom hasznavehetetlen lessz, vagy öszve sugorodik.*” KAZINCZY, 1892. 64–65. – Kazinczy Ferenc levele Spáh Gábornénak (Komárom, 1803. május 30.).

³⁹ „*Komáromi Patikárius Pados Úr, talpig emberséges ember, az Tokaji Hegyekre szándékozik az boroknak vásárlása végett: kérlek igazítsd őtet valami emberséges emberhez az ki jó Tanácsot adjon nékie. Nálunk gyalázatos borokat adnak Tokaji bor helyett drága pénzen az betegeknek: egész nagy hasznára lenne tehát az betegeknek, hogyha ez az Úr valóságos jó borra tehetne szert.*” KAZINCZY, 1893. 383. – Nagy Sámuel levele Kazinczy Ferencnek (Komárom, 1806. október 26.).

Kazinczy az újságból értesült barátja haláláról. Azonnal írt Szentgyörgyi Józsefnek, aki szintén baráti viszonyt ápolt Nagy Sámuellel,⁴⁰ hogy tájékoztassa őt mindarról, amit életéről tud, (mikor született, kik a felmenői, tanulmányai, felesége, gyermekei, mit írt nyomtatásban, mikor halt meg) gondoskodni kívánt ugyanis a számára méltó és neki kijáró méltatás megíratásáról.⁴¹ Szentgyörgyi Kazinczyhoz írott leveléből tudhatja az utókor Nagy Sámuel halálának okát: „Szegény D. Nagy Sámuel Úr haláláról egyebet nem tudok, hanem hogy mint Schraud,⁴² Seth,⁴³ és más érdekes Doktorok, az ispotályok látogatásában kapta el a'veszedelmes ragadó forró nyavalyát (*typhus nosodochialis*) és az vitte el sokaknak bánatukra és szomorúságukra. A' mint halom, négy árvoakat hagyott nem szegény – de fájdalom neveletlen állapotban.”⁴⁴

Kazinczy leveleiben többször, igen nagy tisztelettel és elismeréssel említi Cseh-Szombati Józsefet (1748–1815).⁴⁵ Egymással ugyan nem álltak közvetlen levelezésben, de a széphalmi mester távolról követte és elismerte az országos híru orvos igen hatékony működését. Cseh-Szombati József pályája igen szemléletesen mutatja a 18–19. századforduló vezető protestáns értelmiségének műveltségi és kulturális igényeit, igényességét. Alsóbb iskoláit szülővárosában, Komáromban végezte, majd középfokú tanulmányait a pozsonyi evangélikus líceumban folytatta, ahová elsősorban a német és latin nyelv alapos elsajátítása céljából ment.

⁴⁰ Szentgyörgyi József több ízben is barátjának nevezi Kazinczyhoz írott leveleiben Nagy Sámuel, lásd például KAZINCZY, 1892. 31–32. – Szentgyörgyi József levele Kazinczy Ferencnek (Debrecen, 1803. február 28.).

⁴¹ KAZINCZY, 1896. 492. – Kazinczy Ferenc levele Szentgyörgyi Józsefnek (Széphalom, 1810. június 3.). Nagy Sámuelről a bécsi irodalmi újságban (*Annalen der Literatur*), valamint a *Hazai és Külföldi Tudósításokban* jelent meg nekrológ.

⁴² Schraud Ferenc (1761–1806): a pesti és bécsi egyetemeken folytatott tanulmányok után 1786-ban a leMBERGI egyetem orvoskarán szerzett oklevelet. Előbb Bécsben volt gyakorló orvos, majd 1787-ben hazatért, s Szegeden telepedett le, ahol előbb Csongrád, utóbb Csanád vármegyék tiszti főorvosaként működött. 1792-től a pesti egyetem orvoskarán az elméleti orvostan és a törvényszéki orvostan tanára volt, emellett 1799 és 1802 között orvoskari dékán is, s ebben a minőségében ő vezette be a sebész- és bábaképzésben a magyar nyelv használatát. Pályája csúcán, 1802-től Schraud doktort neveztek ki országos tiszti főorvossá (*protomedicus regni Hungariae*). Ugyancsak 1802-től az elsők között javasolta a vármegyéknek a himlőoltás bevezetését, 1803-tól rendszeresen magyar, német, román és szlovák nyelven *medicina pastoralis* orvosi felvilágosító műfajba tartozó ismertetőket adott ki plébánosok, vidéki tanítók számára az oltás népszerűsítése céljából. Jelentős szerepet vállalt a különböző járványok, a szerémi pestis, a bukovinai tífusz, a stíriai sárgaláz leküzdésében, s ezen a területen szerzett érdemei elismeréseképpen magyar nemességét és királyi tanácsosi címet kapott. 1806-ban a dunántúli tífusz megfékezésére küldték ki, de maga is elkapta a kórt, s belehalt.

⁴³ Seth János (?–1810): Komárom vármegye tiszti főorvosa, s nagy érdemeket szerzett a himlőoltás népszerűsítése területén. A himlőoltásról írott német nyelvű felvilágosító munkája (*Versuch über die Blattern-Impfung und deren wesentliche Vorzüge zur Beförderung dieser wohlthätigen Erfindung*. Komárom, 1801.) ugyanabban az évben jelent meg, mint Nagy Sámuel füzete. Ismeretterjesztő és tudományos igényű cikkei jelentek meg továbbá Schedius lapjában a *Zeitschrift von und für Ungern*-ben, a *Patriot*-ban, valamint a *Wochenblatt für Ungarn*-ban.

⁴⁴ KAZINCZY, 1896. 469–470. – Szentgyörgyi József levele Kazinczy Ferencnek (Debrecen, 1810. május 26.).

⁴⁵ A nemes Cseh család eredetileg Pozsony vármegyéből, Nagyszombat városából származik, később több ágra szakad. Az az ág, amelyikhez Cseh-Szombati József tartozott, Révkomáromba költözött és a 18. század első felében vette fel a „Szombati” nevet. Cseh-Szombati József Sámuel nevű öccse (1757–1838) szintén Pesten volt gyakorló orvos, minden tekintetben bátyja nyomdokain haladt. Az orvos testvérpár működéséről részletesebben lásd KRÁSZ, 2010. 169–171.

1763-tól már a debreceni Református Kollégiumban a legkiválóbb diákok sorában találjuk. A nagy hírű iskolában közel 13 esztendő telt el, 1766-tól már tógátus diákként hallgatta az akkor Európa-hírű professzorokat, köztük az orvos-polihisztor Hatvani Istvánt, a történész Sinai Miklóst, a teológus Szathmári Paksi Istvánt. A tógátusság lejárta után kipróbálta magát az oktatásban is, éveken át tanított latin és görög irodalmat, logikát, matematikát, metafizikát és teológiát, majd elnyerte a kollégium legmagasabb hivatalát, a seniorságot, amelynek lejárta után 1776 októberében indult el külföldi tanulmányútvárára. 1777 áprilisában Hollandiában, a franekeri egyetemen kezdte meg orvosi tanulmányait, itt ismerte meg későbbi mesterét, Petrus Campert, aki azután atyai barátja lett. Camper javaslatára és ajánlásával a következő, 1778. esztendő telt el a göttingeni egyetemen: előbb a teológiai fakultásra iratkozott be, majd az orvoskarra váltott, és az antropológus Johann Friedrich Blumenbach (1752–1840), a kémikus Johann Friedrich Gmelin (1748–1804), a botanikus Johann Andreas Murray (1740–1791), az anatómus-szülész Heinrich August Wrisberg (1739–1808), a sebész August Gottlob Richter (1742–1812) és a klinikus Ernst Gottfried Baldinger (1738–1804) professzorok óráit látogatta. 1780-ban Camper hívására ismét visszatért Franekerbe, ahol a gyakorlati orvostanban mélyedt el, s rövid idő alatt olyan nagy sikereket ért el a gyógyításban, hogy egész Hollandiában híre ment, és mint „Tudós Magyar” emlegették. Cseh-Szombatot 1781 áprilisában már Párizsban találjuk, ahová ismételten mesterének, Campernek az ajánlásával érkezett. A francia fővárosban meglátogatta a korszak híres orvosdoktorait, köztük Antoine Louis-t (1723–1792) a neves sebészt és törvényszéki orvostanászt, Louis tanítványát a szintén sebész Pierre Joseph Desault-t (1738–1795) és a nagy anatómus-orvostörténészt, több francia uralkodó udvari orvosát, a *Collège de France* professzorát Antoine Baron Portal-t (1742–1832). Cseh-Szombati útja innen tanulmányi céllal és szakmai kapcsolatok kiépítésének szándékával Strassburgon, nevezetesen német városokon keresztül vezetett Bécsbe. A hatályos rendeletek értelmében a Monarchiában senki nem praktizálhatott, aki valamely császári vagy királyi egyetemen előzetesen nem graduálta magát. Miután hónapokig praktizált a bécsi polgári kórházban (*Bürgerspital*), 1782-ben Anton Störck, az orvosi fakultás dékánjának elnökletével a bécsi orvoskaron disputált és nyert oklevelet. Még ugyanebben az évben mintegy hat esztendei külhoni távollét után tért vissza hazájába, s Pesten telepedett le, ahol gyakorló orvosként kezdte meg pályafutását. Rövid időn belül országos hírnevet szerzett magának: praxisának kezdetén a Pest városában pusztító, járványszerűen terjedő veszedelmes hideglelésnek néhány nap alatt sikerült véget vetnie, s ennek nyomán számos előkelő házba szerzett utat magának, de ezen túlmenően, mint valami „csodadoktorhoz” az ország minden részéből szinte özönlöttek a páciensek.⁴⁶ 1784-től négy éven át a híres Samuel Glosius mellett Pest vármegye tisztí főorvosi hivatalát is betöltötte.⁴⁷ Kiterjedt praxisa miatt azonban

⁴⁶ BÁTHORI, 1821. 78–86.

⁴⁷ A Helytartótanács Számvevősege által 1786. szeptember 19-én a vármegyékben, szabad királyi városokban alkalmazott tisztí főorvosok, sebészek és bábák éves fizetéséről készített kimutatás alapján Cseh-Szombati József évi 200 forint, Samuel Glosius évi 300 forint állami fizetést kapott. A Helytartótanács Számvevőségének 1785. évre vonatkozó kimutatása a vármegyékben alkalmazott orvosok, sebészek, gyógyszerészek és bábák fizetéséről. MOL C 66 Nr. 43. pos. 40. fol. 201–204/1785–1786.

felhagyott a hivatalnok-orvos szereppel és 1788 után haláláig gyakorló orvosként csakis a betegek gyógyításával foglalkozott. Mindemellett aktív közéleti tevékenységet folytatott, amelynek része volt az is, hogy 1782-től folyamatosan több pesti, majd budai szabadkőműves páholy tagja volt.⁴⁸ Szaktudományos közéleti tevékenységéhez tartozik az is, hogy a Jénai Ásványtani Társaság őt is tiszteletbeli levelező tagjai sorába választotta.⁴⁹ Cseh-Szombati József önálló szakirodalmi tevékenységet ugyan nem fejtett ki, de hollandról latin nyelvre fordította és 1784-ben kiadta mesterének, Petrus Campernek orvosdoktori értekezését.⁵⁰ Élete során tekintélyes, több mint 3700 darabból álló – rendszerességet és tudatosságot tükröző – orvosi szakkönyvtárat gyűjtött össze. A könyvek egy részét még peregrinációs útjáról hozta haza, másik részét pedig későbbi praxisa alatt szerezte, illetve szereztette be. Könyvtárában az antik orvoslás klasszikus szerzői – Hippokratész, Galénosz stb. – mellett gyakorlatilag a középkori, a reneszánsz, a barokk és a felvilágosodás medicinájának minden fontos elméleti és gyakorlati szakmunkái szisztematikus rendben megtalálhatóak. Cseh-Szombati doktor az orvoslással foglalkozó köteteken kívül számos szépirodalmi és filozófiai munkát is beszerzett. A gyűjtemény nagyobb részét azonban korának „kurrens” vagy éppen divatos orvosi szerzőitől származó, a legújabb irányzatokat taglaló művek alkotják: minden angol, német, francia, holland, olasz és svájci újdonságot azonnal megszerzett, s üres óráiban ténylegesen áttanulmányozott. A doktor, hasonlóan igényes nyugat-európai és számos magyarországi pályatársához, a latinon és ógörögön kívül a fent említett valamennyi modern nyelv birtokában volt. A könyvek között békésen megfér egymás mellett az életben sok esetben ellenséges, vitatkozó Stahl, Hoffmann, Boerhaave, Haller, Wrisberg, Camper, Gmelin, Hahnemann stb.⁵¹ Cseh-Szombati doktor saját családot nem alapított, ezért élete végén vagyonának egy kisebb részét testvéreire és azok utódaira, nagyobbik részét azonban a köz javára fordította. Testamentumában a szeretett debreceni Református Kollégiumra 25000 forintot hagyott a kémia, technológia, botanika és mineralógia tanítására felállítandó tanszékek számára. A sárospataki és pápai kollégiumok 1000–1000 forintot, a pesti református gyülekezet 3000, annak lelkipásztora 1000, a pesti városi ispotály 500 forintot kapott.⁵²

Cseh-Szombati Józsefet barátja, Báthori Gábor református teológus, a pesti egyházközösség lelkipásztora és a Dunán Innei Református Egyházkerület szuperintendense temette el, sírhalma felett ő prédikált és mondott gyászbeszédet, amit a jeles orvosdoktor rövid életrajzával kiegészítve a kor szokásának megfelelően nyomtatásban is megjelentetett. Kazinczy több levelében szinte magából kikelve kárhóztatta a nyelvújítás körüli vitákba az ortológusok oldalán bekapcsolódó Báthorit. 1815 novemberében Szabó Jánoshoz címzett levelében ennek kapcsán a

⁴⁸ Cseh-Szombati József szabadkőműves tevékenységéről, a páholytársairól bővebben lásd ABAFI, 1993. 190.; 214.; 275.; 281.; 286.; 295.; 339.; 364.; 366–367.; 388–389.; 396.; 404., 408.

⁴⁹ BENEDEK, 1942. 23.

⁵⁰ Petri Camperi: *Observationes circa mutationes quas subeunt calculi in vesica*. Ex Belgico sermone in Latinum translatae a Josepho Cseh Szombati. J. M. Weingand et J. G. Koepf, Pestini, 1784.

⁵¹ A könyvtárról 1864-ben *Series Librorum Bibliothecae Cseh-Szombatianae* címmel jegyzék készült. Lásd Debreceni Református Kollégium Könyvtárának Kézirattára, R 71. 10. Jelenleg a könyvtár könyvtörténeti feldolgozását ezen tanulmány szerzője végzi.

⁵² BÁTHORI, 1821. 89.

következésképpen fogalmazott: „*Olvasta e az Úr, édes barátom, a' Dr. Szombati felett mondott dög Prédikáziót? Kevés rossz neológ van az Országban, a' ki olly rossz munkát írna, mint az a' tudós Orthologus. És még is neki 's társainak van feljebb.*”⁵³

A századforduló időszakának ifjabb orvosgenerációjából Kováts Mihály (1768–1851) személye emelkedik ki, akit Kazinczy a tágabb baráti köréhez tartozónak tekintett. A református lelkészcsaládból származó Kováts Mihály korának enciklopédikus műveltséggel rendelkező, öt nyelvben járatos, komoly szakirodalmi tevékenységet kifejtő tudós-orvosdoktora volt. Ifjúkoráról, tanulmányairól a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában őrzött naplófeljegyzéseiből tudunk.⁵⁴ Egy kis Abaúj vármegyei faluban (Korlát) született 1768-ban. Középkorait a sárospataki kollégiumban, majd Lőcsén végezte. Ez idő alatt tanult meg latinul, görögül, németül és franciául, szépen zongorázott és hegedült, majd Losoncon tanítóskodott négy évig. Orvosi diplomáját 1791-ben a pesti fakultáson szerezte meg. Kováts nemzedékében már nemcsak Nyugat-Európában, hanem az igényesebb magyarországi orvosok körében is fontos törekvésként jelent meg, hogy az elméleti tudás mellett gyakorlati-technikai ismeretekre is szert tegyenek. A frissen végzett Kováts doktor két évre Bécsbe ment, ahol előbb – szokványos módon – a Polgári Kórházban (*Bürgerspital*), majd a II. József által alapított Katona Orvosi-Sebészeti Akadémián (*Medicinish-Chirurgische Josephs Akademie/Josephinum*) szerzett klinikai gyakorlatot. Gyakornokoskodott továbbá – s ez nem volt szokványos a kortársak körében – a szintén II. József által 1785-ben alapított Általános Kórház (*Allgemeines Krankenhaus*) három részlegében (Szülőotthon/*Gebärhaus*, Lelenház/*Findelhaus*, Elmeháborodottak Részlege/*Narrenturm*), különös figyelmet fordítva a szülészeti ismeretek elsajátítására. Ezután több más társához hasonlóan, ő is bejárta az elméleti és gyakorlati orvoslás szempontjából meghatározó, Európa-hírű német egyetemi városokat, mint Halle, Lipcse, Göttingen, Jéna, s közben megtanult angolul is. Gyakorlati tanulmányait útja végén a *Josephinum*ban töltött újabb szemeszterrel zárta, ahol ezúttal sebészeti operációs technikákat próbált elsajátítani. Tanulmányútjáról 1795-ben tért vissza, s élete utolsó időszakáig, 1849-ig Pesten dolgozott gyakorló orvosként, és csak rövidebb tudományos utazásokat tett a korabeli Magyarország területén. Jellemző, hogy élete végén mintegy 740 kötetes orvosi szakkönyvtárát a sárospataki kollégiumnak adományozta.

A gyógyítás mellett a tudományok magyar nyelven való terjesztését tekintette életcéljának. Gyakorló orvosként nagy hírnévre tett szert, az országnak szinte valamennyi részébe hívták betegekhez. Gyógyító körútjai során megtapasztalt betegségek orvoslására, de mindenekelőtt a betegségek megelőzésére szolgáló preventív szemlélet és igényesség kialakítása és elmélyítése céljából 1798-ban lefordította, s hazai tapasztalataival kiegészítette, a századforduló nagy népszerűségnek örvendő jénei professzorának Christoph Wilhelm Hufelandnak az élet meghosszabbításá-

⁵³ KAZINCZY, 1903. 281. – Kazinczy Ferenc levele Szabó Jánosnak (Széphalom, 1815. november 9.). Ugyancsak Báthori Gábor prédikációját kárhoztatta a Szentgyörgyihez, Kishez és Döbrenteihez írott levelekben. Lásd KAZINCZY, 1903. 225. – Kazinczy Ferenc levele Szentgyörgyi Józsefnek (Széphalom, 1815. október 20.); KAZINCZY, 1903. 229-234. – Kazinczy Ferenc levele Kis Jánosnak (Széphalom, 1805. október 22.); KAZINCZY, 1960. 248. – Kazinczy Ferenc levele Döbrentei Gábornak (Széphalom, 1815. október 27.).

⁵⁴ Kováts Mihály saját kezű rövid életrajza. MTAK Kt., Levelezések, 85/1833.

nak művészetéről írott nagy művét. Ez volt az a munka, amely később *Makrobiotika* címmel német földön számos kiadást ért meg. Hufeland művének magyarországi népszerűségét mutatja, hogy Kováts doktor háromszor is lefordította, minden alkalommal a legújabb német kiadást véve alapul.⁵⁵ A preventív szemlélet és egészséges életmód mellett nagy propagátora volt a himlőoltásnak is.⁵⁶ Széles körű orvosi felvilágosító munkássága révén, ádáz küzdelmet folytatott a kuruzslás ellen.⁵⁷ Különleges figyelmet szentelt a veszettség problémakörének, a „rögtöni eseteknek”, vagyis az elsősegélynyújtásnak, valamint a korszak tipikus fóbiájának tekinthető „*lát-szatos halál*”-tól való rettevésnek. A laikus, egyszerű nép tájékoztatására az orvosi felvilágosító irodalomnak egy sajátos műfaját használta. Saját költségén többször is kiadta a különböző *Szüükségben-való Segedelem Táblá*-it, amelyek nem könyvek voltak, hanem egyetlen lap egy oldalán két hasámban nyomtatott nagyméretű táblák, oktató, felvilágosító, akár falra is kifüggeszthető, könnyen áttekinthető, röviden és tömören megfogalmazott hirdetések.⁵⁸

Orvosi felvilágosító munkája során fellépett minden, általa tudománytalannak vélt irányzat ellen, így Mesmer magnetizmusával szemben valóságos hadjáratot indított.⁵⁹ Ugyanígy Samuel Hahnemann hasonszenvi gyógymódjával kapcsolatos tanításait sem fogadta el. 1830-ban megírta az irányzat alapművének tekinthető *Organon* elleni gúnyiratát, amely valójában egy nem szakmai érvekkel alátámasztott cáfolat, ügyes stílusgyakorlat.⁶⁰

⁵⁵ A fordítás alapjául szolgáló eredeti munka: Christoph Wilhelm Hufeland: *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern*. Jena, Akademischer Buchverlag, 1797. Hufeland munkájának hazai megjelentetését a keszthelyi gróf Festetics György finanszírozta. Az első kiadás 1798-ban, a második 1799-ben jelent meg két kötetben „*Az ember élete meg-hosszabbításának mestersége*” címmel Pesten, Patzkó Ferenc nyomtatásában. A harmadik kiadás a *Makrobiotika, vagy az ember életét meg-hosszabbító mesterség* címet kapta, s egy kötetben 1825-ben Budán jelent meg.

⁵⁶ A századforduló idején mind Pest-Budán, mind vidéken több száz embert oltott be, s 1822-ben Pesten saját pénzen adta ki *Értekezés a himlőkiirtásról* címmel írt kis értekezését.

⁵⁷ Külön figyelmet fordított a falusi bábák tevékenységének ellenőrzésére és szakszerű oktatásukra. Ugyancsak saját pénzen jelentette meg 1822-ben Pesten azt a *Rövid oktatás, mit kell, és mit nem kell cselekedni a falusi bábáknak a természeti szüléskor* című füzet formátumú kis felvilágosító kiadványát, amelyben közérthető formában gyakorlati útmutatót ad számukra a természetes szülések levezetéséhez.

⁵⁸ A tetszhalál eseteivel, felismerésével foglalkozó tábláján sorra vette azokat a helyzeteket, amelyekben a halottnak látszó ember felélesztése lehetséges, ha időben és szakszerűen cselekednek a segítők. A tábla jobb és bal felső sarkában Kováts doktor felsorolta az elsősegély legfontosabb kellekeit is. Lásd Kováts Mihály: *Szüükségben való és Segedelem-Tábla a vízbefűlt, megfagyott, felakasztott emberekre és holtan születni látszott kisdedekre nézve*. Pest, 1798. 1820-ban két lapra bővítve, de ugyanígy kéthasábos formában jelentette meg. Lásd Kováts Mihály: *A hirtelen Halál Veszedelemiben való Segedelem-Tábla*. I-II. Pest, 1820. A veszettség elleni védekezés tárgyában írott *Segedelem-Táblá*-ját szintén 1798-ban adta ki. Lásd Kováts Mihály: *Szüükségben való és Segedelem-Tábla a veszett kutya harapásról, a mérgekről*. Pest, 1798.

⁵⁹ Saját költségén jelentette meg Franz Anton Mesmer, különösen az arisztokrácia és tehetős nemesség köreiben divatos spekulatív gyógymódja ellen írott két kötetes munkáját. Lásd Kováts Mihály: *Az állati delejesség mérőserpetyűje*. I-II. kötet. Pest, 1819.

⁶⁰ Kováts Mihály: *Antiorganon, azaz: Orgonarosta*. Pest, 1830. Az 1820–30-as években a magyarországi arisztokrácia nagy érdeklődéssel fordult az új gyógymód felé. Az ország legbefolyásosabb főurairól homeopátiás orvosokat alkalmaztak családjuk gondozására (Batthyány, Esterházy, Festetics, Széchenyi, Zichy stb). A legújabb összefoglaló munkát a homeopátia magyarországi történetéről lásd KÓCZIÁN – KÖLNEL, 2003.

Szakíróként nem annyira orvosi felvilágosító munkáival sokkal inkább a kémia és a mineralógia területén szerzett nagy érdemeket, a legnagyobb elismerést 1832-ben kapta, amikor a Magyar Tudományos Akadémia a tagjai közé választotta. Kováts Mihály volt az első magyar nyelvű törvényszéki orvostan szerzője,⁶¹ ásványtani lexikonáért pedig elnyerte a Jénai Mineralógiai Társaság elismerését.⁶²

1808-ban jelent meg a sárospataki kollégium diáksága számára írott négykötetes szakmunkája, amely komoly előrelépést jelentett a magyar kémiai szaknyelv megteremtésében. Nem teljesen önálló alkotás, Friedrich Albert Carl Gren (1760–1798) hallei professzor általános kémiai kézikönyve nyomán készült,⁶³ amelyet Kováts doktor igyekezett modernebb szemléletűvé tenni. A Gren által képviselt, a hallei orvosi iskolához kötődő Stahl-féle flogiszonelméletet⁶⁴ Kováts alapvetően elvetette, s helyette az atomelméletet hirdette. Ez a műve az első magyar nyelven megjelent rendszeres – általános és szerzetlen – kémia.⁶⁵ Kováts Mihály 1808-ban, amikor elkészült a négy kötettel, először Kazinczynak küldte el, hogy a „magyar nyelvre nézve tett változásokban” studiózza át, s egy kéréssel is fordult a nagyra becsült mesterhez: „A Chémiám már kijött egészen, a II. darab előtt vagyon az Ő Excellenciája képe [Prónay László]. Imé küldök mind ebből, mind pedig a fölön lévő réztábla nyomtatványából. Az egyiket én adom, a másikat Ő Excellentiájától kértém számodra. – Kérlek cselekedd meg azt, a mire Ő Excellenciája kér. A Nemzet létét tartod meg. Senki azt illendően s alkalmasan rajta kívül nem cselekedheti meg. Örök hálákat nyersz ezzel az egész Nemzettől, s annak maradékától.

Szeretném ha megolvassád a Chémiámat, s kérnélek arra, hogy minden kedvezés nélkül recenseálnád. Csak téged bírállak erre, és senki más. Szükség volna azért, hogy tudná a Nemzet, vajon van é igazságom? Vagy nincs? A Magyar nyelvre nézve tétett változásokban, és a magyar nevezetekben. Ismét kérlek, tedd meg ezt az áldozatot – mert tudom hogy foglalatostokodván, valóban bajjal esik ez meg rád nézve.”⁶⁶

Dercsényi János, alias Johannes Weisz (1755–1837), a meglehetősen nehéz természetű Kazinczy Júlia férjeként került Kazinczyval kapcsolatba, s nem tartozott a széphalmi literátor szűk baráti körébe. Kettejük viszonya éppen a problémás, kötekedő lánytestvér miatt nem volt felhőtlen, akit Dercsényi 1785-ben vett feleségül. A két testvér közötti kapcsolat akkor romlott meg végképp, amikor anyjuk halá-

⁶¹ Kováts Mihály: *Medicina forensis, vagy orvosi törvénytudomány a táblabíró, bíró, ügyvédő, törvénytudó, törvénytanuló orvos, tanulóorvos uraknak számokra. Számos hazai példákkal megvilágosítottatva, némely hazai tudós orvosoknak díszetes emlékezetekkel megdíszesítettve és toldalék szótár.* Pest, 1828.

⁶² Kováts Mihály: *Lexicon merialogicum enneaglottum.* Pest, 1822.

⁶³ Kováts doktor számára mintául szolgáló munkát lásd Friedrich Albert Carl Gren: *Systematisches Handbuch der gesanten Chemie.* Halle, 1787–1794.

⁶⁴ A hallei egyetem orvosprofesszora Georg Ernst Stahl (1660–1734) által képviselt, az ő nevével fémjelezett flogiszonelmélet minden égési folyamatot az éghetőség feltételét jelentő flogiszon meglétével magyaráz. Az éghető anyagok zsíros földet tartalmaznak, s az égési folyamat során az anyagokból flogiszon távozik.

⁶⁵ Kováts ebben a munkájában a kémia egésze számára mind szakmai, mind nyelvészeti vonatkozásban megfelelő némenklatúrát keresett, újításainak köszönhetjük többek között a *kísérlet, anyag, elegyítés, elválasztás* szavainkat. Lásd Kováts Mihály: *Chémia, vagy Természettitka.* I–IV. kötet. Buda, Anna Landerer, 1807–1808.

⁶⁶ KAZINCZY, 1894. 421. – Kováts Mihály levele Kazinczy Ferencnek (Pest, 1808. május 4.). Kováts doktor kérése nem valósult meg. A kötetről a *Hazai Tudósítások* 1808. április 9-i számában jelent meg meleg hangú bírálat név nélkül, de az írója bizonyosan nem Kazinczy volt.

la után, 1812-ben az örökség megosztására került sor az akkor élő hét testvér között, s Júlia volt az egyetlen, aki nem tudott megegyezni, és bíró elé vitte az ügyet. Dercsényi és Kazinczy minden bizonnyal rendszeresen váltottak egymással levelet, ám kettejük levélváltásából eddig egyetlen darab sem került elő. Így kapcsolatuk alakulását Kazinczy másokkal folytatott levélváltásából követhetjük nyomon.

Dercsényi János születési anyakönyvében a Johannes Weisz bejegyzés olvasható. A szepességi evangélikus lelkészsaládból származó Weisz lőcsei és pozsonyi líceumi tanulmányai után 1780-ban Bécsben szerezte meg orvosi oklevelét.⁶⁷ Majd hazatért és Zemplén vármegye tiszti főorvosaként működött, s mint hivatalnok-orvos szorgosan írta a Helytartótanács számára az éves egészségügyi jelentéseket.⁶⁸ Ebben az időszakban lett tagja a Török Lajos, majd Viczay József vezette – Rettenthetetlen Erényhez címzett – „kassai páholynak”. Szabadkőműves érzületét még bécsi időszakából hozta magával. Az orvoslás mellett minden idejét a természet tanulmányozásának, a kémianak és a mineralógiának szentelte. Az 1790-es években több ízben is részt vett a botanizáló késmárki evangélikus lelkész, Mauksch Tamás tátrai túrán.⁶⁹ Orvosi érdemei, mineralógiai⁷⁰ és borászati⁷¹ munkáinak elismeréseképpen 1793-ban nemességet kapott, s hozzá a Bereg vármegye területén fekvő Derczen birtokát, valamint királyi tanácsosi címet. Azt biztosan tudjuk, hogy 1802-ben már nem folytatott orvosi gyakorlatot, csak timsó-vállalkozásának élt, amiből jelentős vagyonra tett szert.⁷² Kazinczy és Dercsényi viszonyát nemcsak Kazinczy Júlia nehezítette, hanem a kettejük anyagi helyzete közötti nagy különbség is. A kis birtokából származó szerény jövedelméből szűkösen élő író és a timsógyártásból, s egyéb vállalkozásaiból meggazdagodott birtokos Dercsényi valóban távol álltak

⁶⁷ Kiss, 2000. 82.

⁶⁸ A korszak modern statisztikai szemlélete jelent meg II. József uralkodása idején az egészségügy területén is, amikor rögtön trónra lépését követően, 1780-ban elrendelte a vármegyei tiszti főorvosok számára az éves jelentések készítésének kötelezettségét. Az első, szakszerűen elkészített narratív jelentések (az adott vármegyében, az adott évben előforduló betegségekről, azok gyógyításáról, az időjárásról havi bontásban, a járványokról, állatállományról stb.), a vármegye egészségügyi személyzetének munkavégzéséről összeállított tabellák csak 1783-tól futottak be a Helytartótanács Egészségügyi Ügyosztályára. Dercsényi még Johannes Weisz néven szignált jelentéseit 1783-tól ismerjük. Ez utóbbit közli: Kiss, 2009. 82–87. Az utolsó jelentése 1789-ből való. Lásd MOL C 66 Nr. 123. pos.1/1789.

⁶⁹ Kazinczy gyermekkori német tanítómestere, rövid ideig nevelője, Mauksch Tamás (1749–1832) lelkész-botanikus, a Tátra természeti viszonyainak és flórájának kutatója és egyik legjobb ismerője. Számos magyar és külföldi arisztokratát és tudós utazót kalauzolt az általa szervezett tátrai kirándulásokon: 1793-ban az angol természettudós, utazó Robert Townsont (1762–1827), 1806-ban József nádort, 1813-ban a svéd orvos-botanikus, geológus Göran Wahlenbergert (1780–1851), gyakori útítársai voltak a neves közgazdász Berzeviczy Gergely, a későbbi geogikoni tanár Asbóth János, Csáky István gróf. Életében csupán egyetlen könyve jelent meg nyomtatásban (*Ueber Witterung in der Zips, besonders unter den karpatischen Alpen*. Wien, 1793.), s több tudományos közleménye a *Patriotische Wochenblatt für Ungern*, *Isis* és *Ungrisches Magazin* című lapokban. Növénygyűjteményét és kéziratának egy részét Kitaibel Pálnak küldte meg, kéziratának másik részét pedig Rummy Károly Györgynek. Könyvtárát és máig kiadatlan naplóját a késmárki Evangélikus Líceumra hagyta. Ez utóbbit a líceum kéziratára őrzi, s jelen sorok írója dolgozik a kézirat kiadásán. A naplóra egykori mesterem H. Balázs Éva professzor hívta fel figyelmemet.

⁷⁰ Johann von Dercsenyi: *Mineralogische Bemerkungen über die Karpatischen Zipser Alpen in Ungarn. Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat*, (1811) 5. sz.

⁷¹ Johann Dercsenyi von Derczen: *Ueber Tokay's Weinbau*. Wien, bey Blumauer, 1796.

⁷² Dercsényi János munkásságát feldolgozó legújabb monografikus munkát lásd Kiss, 2009.

egymástól. A széphalmi literátor a sógor – hozzá képest – fényűző életmódjáról levelezésében gyakran tesz említést. 1825-ben egyik hűgához, Kazinczy Klárához intézett levelében erről így nyilatkozik: *József öcsém [...] beszéli, hogy Dercsényi János egy nap tanul francziául, olaszul, anglusul, Muzsikát, duellálást, 's minden órát ezekben egy tallérral fizet. Öt tallér tehát minden nap. Nyolcezerre felmegyen esztendei költsége 's adóssága 1 xr sincs. Ha mind a' 4 fiú 8000 költ 's maga az atya is annyit, úgy negyvenezer jövedelmének kell lenni. És még tőlem is kér órát, 's haragszik, hogy azt én nem adok.*"⁷³ Kazinczy a sógor orvosi szolgálatait valószínűleg egyáltalán nem vette igénybe, hiszen számos testi nyavalyájának orvoslására ott voltak a hűséges barátok, mindekenélőtt Szentgyörgyiye és Viczay doktor. Dercsényi életének utolsó időszakában igen aktív szakírói tevékenységet fejtett ki, s élénk érdeklődéssel követte a Magyar Tudós Társaság körüli eseményeket. Élete végéig rendszeresen publikált földrengről, sóaknákról, artézi kutakról, az „időjárás tudományáról” a *Tudománytárban* és a *Társalkodóban*.⁷⁴

*

Szentgyörgyi, Viczay, Nagy, Cseh-Szombati, Kováts és Dercsényi doktorok a felvilágosodás és a korai romantika időszakában formálódó enciklopédikus műveltségű protestáns értelmiség meghatározó rétegéhez tartoztak. Ezek a karakterében, motivációiban új réteghez tartozó akadémikus orvosok valamennyien a legkiválóbb református kollégiumokban vagy evangélikus líceumokban szerezték meg azt az alaptudást, amellyel azután útnak indultak. A 18–19. századforduló időszakában körvonalazódó protestáns orvos-értelmiségi rétegre származását tekintve általában felvidéki és nyugat-dunántúli nemes-polgár közeg volt jellemző: többen jeles orvos, gyógyszerész vagy lelkész felmenőkkel rendelkeztek. Camper, Lenz, Hufeland, Loder, Gmelin, Blumenbach, Murray, Wrisberg, Richter, Baldinger tanítványaiként a külhoni egyetemek anatómiai gyűjteményeinek preparátumait tanulmányozhatták, részt vehettek bonctani órákon, végignézhettek születeket, sebészeti operációkat, sőt egyesek meg is tanulták azokat, megtanultak szakszerű betegnaplót vezetni, szakszerű betegjelentéseket fogalmazni, statisztikai kimutatásokat készíteni. Sokoldalú és intenzív kapcsolatokat építettek ki professzoraikkal, s miután tanulmányaik befejeztével visszatértek hazájukba, magas szinten elsajátított ismereteik, szakmai működésük meghatározó módon befolyásolta Magyarországon, a felvilágosodás és a modern tudományok hatékony terjedését. Valamennyien tudást, tapasztalatot, reformakarást és rengeteg könyvet hoztak magukkal. Későbbi pályafutásuk során többnyire mint független gyakorló orvosok, vagy mint a vármegye, a város szolgálatában álló hivatalnok-orvosok szereztek társadalmi státust és pozíciót maguknak, ugyanakkor aktív közéletet éltek, néhányan – a kor „divatjának” megfelelően – tekintélyes tudós könyv- és egyéb gyűjtemények tulajdonosai voltak, többeket külföldi akadémia, tudós társaságok választottak tagjaik sorába. A külföldi, elsősorban német egyetemeket megjáró orvosdoktorok között

⁷³ KAZINCZY, 1909. 281–282. – Kazinczy Ferenc levele Kazinczy Klárának (Széphalom, 1825. január 16.).

⁷⁴ Erről bővebben lásd KISS, 2009. 53–66.

akadtak néhányan, akik – mint Cseh-Szombati József és Kováts Mihály – működésükkel az európai szintet is elérték. A második vonalbeli akadémiták megmaradtak a hazai keretek között, de aktív részt vállaltak a reformkori nemzedék felkészítésének feladatában, a harmadik csoport tagjai a körülmények alakulása vagy korai haláluk miatt maradtak a gyógyítás „névtelen” szolgáloí.

Felhasznált irodalom és rövidítések jegyzéke

- MOL Magyar Országos Levéltár
MTAK Kt Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára
- ABAFI**
1993 ABAFI Lajos: *A szabadkőművesség története Magyarországon*. Budapest, 1993. [1900]. (Reprint)
- BÁTHORI**
1821 BÁTHORI Gábor: „Néhai nagy Hírű Orvos Doktor Tekintetes, Nemes, Nemzetes Cseh Szombati József Úr Életének rövid leírása”, In: BATHORI Gábor: *Emlékeket kövekkel meg- rakott Temető Kert, vagy olly Halotti Prédikációk, melyeket külömb' külömb' helyeken, s időben elmondott Báthori Gábor*. 2. kötet, Trattner Nyomda, Pest, 1821, 77–97.
- BENEDEK**
1942 BENEDEK Klára: *A jénai Ásványtani Társaság magyar tagjai. Levelek a magyar felújulás szellemi életének történetéhez*. Budapest, Danubia, 1942.
- BUZÁSI**
1984 BUZÁSI Enikő: A barátság-motívum térhódítása a 18. századi magyar portréfestészetben. *Művészettörténeti Értesítő*, 33. (1984) 4. sz. 212–236.
- DEÁKY**
2002 DEÁKY Zita: *A hivatalos és a hagyományos gyógyítás a magyar történeti forrásokban*. Budapest, Osiris, 2002.
- DIÓSADI ELEKES**
1937–38 DIÓSADI ELEKES György: Dr. Szentgyörgyi József debreceni orvos (1765–1832) élete és orvosi levelei. *Orvostörténelem*, 1. (1937) 3. sz. 4–10.; 1. (1937) 4. sz. 2–13.; 1. (1937) 5. sz. 1–9.; 1. (1937) 6. sz. 1–9.; 1. (1937) 7. sz. 1–7.; 2. (1938) 1. sz. 5–6.; 2. (1938) 2. sz. 17–19.; 2. (1938) 3. sz. 1–5.; 2. (1938) 4. sz. 1–4.
- DÖRNYEI**
2005 DÖRNYEI Sándor: *A Nagyszombatban orvosdoktori disszertációjukat megvédő személyek*. In: SCHULTEISZ Emil – MAGYAR László András: *Orvosképzés a nagyszombati egyetemen*. Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2005. 291–306.
- DUKA-ZÓLYOMI**
2005 DUKA-ZÓLYOMI Norbert: A nagyszombati orvostudományi kar hallgatói. In: SCHULTEISZ Emil – MAGYAR László András: *Orvosképzés a nagyszombati egyetemen*. Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2005. 257–283.

GURKA

- 2009 GURKA Dezső: Az ásványtani tájékozódás szerepe a jénai konstellációban. In: *A romantika terei. Az irodalom, a művészetek és a tudományok intézményei a romantika korában*. Szerk.: GURKA Dezső. Budapest, Gondolat, 2009. 105–118.

HALMY

- 1991 HALMY Márta: Szentgyörgyi József orvosi levelei Kazinczy Ferenchez. In: *A debreceni Déri Múzeum évkönyve*, (1991) 69. sz. 333–357.

KAZINCZY

- 1890 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése*. I. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1890. (*Kazinczy Ferencz Összes Művei*)
- 1891 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése*. II. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1891. (*Kazinczy Ferencz Összes Művei*)
- 1892 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése*. III. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1892. (*Kazinczy Ferencz Összes Művei*)
- 1893 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése*. IV. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1893. (*Kazinczy Ferencz Összes Művei*)
- 1894 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése*. V. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1894. (*Kazinczy Ferencz Összes Művei*)
- 1895 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése*. VI. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1895. (*Kazinczy Ferencz Összes Művei*)
- 1896 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése*. VII. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1896 (*Kazinczy Ferencz Összes Művei*)
- 1903 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése*. XIII. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1903. (*Kazinczy Ferencz Összes Művei*)
- 1909 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése*. XIX. kötet. Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1909. (*Kazinczy Ferencz Összes Művei*)
- 1960 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése*. XXIII. kötet. S.a.r.: BERLÁSZ Jenő – BUSA Margit – Cs. GÁRDONYI Klára – FÜLÖP Géza. Budapest, MTA, 1960. (*Kazinczy Ferencz Összes Művei*)

Kis-WITZAY

- 1773 KIS-WITZAY Josephus: *Dissertatio inauguralis medica de lingua ut signo in morbis. Tyrnaviae*, typis Collegii Academici S. J., 1773.

KISS

- 2000 KISS József Mihály: *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1715–1789*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2000. (*Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban*, 2.)

KISS

- 2009 KISS László: *Kazinczy sógora, Zemplén főorvosa: Dercsényi János*. Budapest – Dercen, 2009.

KÓCZIÁN – KÖLNEI

- 2003 KÓCZIÁN Mária – KÖLNEI Livia: *Homeopátia Magyarországon 1820–1990*. Budapest, Noran, 2003.

KRÁSZ

- 2003 KRÁSZ Lilla: *A bába történeti szerepváltozása a 18. századi Magyarországon*. Budapest, Osiris, 2003.
- 2010 KRÁSZ Lilla: „Bibliothekmedizin” kontra „Göttinger Medizin”. Magyarországi és erdélyi diákok a göttingeni orvosi fakultáson a 18. században. In: *Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában*. Szerk.: GURKA Dezső. Budapest, Gondolat, 2010. 163–175.

- NAGY**
1801 NAGY Sámuel: *Az oltalmazó himnlőről*. Komárom, 1801.
- NEMES**
2008 NEMES Csaba: *Orvostörténelem. Az egyetemes és magyarországi medicina kultúrtörténeti vonatkozásai*. Debrecen, Debreceni Egyetem Orvos- és Egészségtudományi Centrum, 2008.
- PORTER**
2003 PORTER, Roy: *Die Kunst des Heilens. Eine medizinische Geschichte der Menschheit von der Antike bis heute*. Heidelberg - Berlin, Spektrum Akademischer, 2003.
- ROTHSCHUH**
1978 ROTHSCHUH, Karl Ed: *Konzepte der Medizin in Vergangenheit und Gegenwart*. Stuttgart, Hippokrates, 1978.
- SZÖGI**
2001 SZÖGI László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2001. (*Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban*, 5.)
- WESZPRÉMI**
1970 WESZPRÉMI István: *Succinta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia. Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*. IV. kötet. Ford.: Vida Tivadar. Budapest, Medicina, 1970. (Reprint)

Krász, Lilla

Ferenc Kazinczy and His Physicist Friends

It was the late eighteenth century that saw the growing importance of the role of academic physicians all over Europe from England to France, including the Habsburg Empire and Hungary. An increasing number of people was beginning to resort to their healing services within the different layers of contemporary Hungarian society. It cannot be deemed as a coincidence that all the doctors belonging to the circle of friends and relatives of Kazinczy, the respected man of letters of Széphalom, appear to have been possessing the prestigious position of physicians in eighteenth century Hungarian society through their encyclopaedic erudition and sophisticated culture, such as József Szentgyörgyi, József Viczay, Sámuel Nagy, József Cseh-Szombati, Mihály Kovács and János Dercsényi. All had been educated at foreign universities with a sound knowledge of several languages, widely publishing articles and books on professional matters as well as taking an active role in public life. In addition, they were almost exclusively protestants, members of scholarly societies abroad as well as freemasons who sometimes managed to exert a considerable influence on contemporary political thinking in Hungary.